Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 5 | Jan 2015
ISSN:- 2393-8900
Research Article

"गांधीवाद आणि स्वामी विवेकानंदांच्यावेदांती समाजवादातील सहसंबंध"

रविंद्र वैद्य

इतिहास विभाग प्रमुख ,भारतीय महाविद्यालय, अमरावती.

सांराश :

वेदांती समाजवाद व गांधीवादाने भारताच्या प्राचीन अध्यात्मिक विचाराचा आधुनिक जगाशी मेळ घालून भविष्यकालीन समन्वयशील मानव संस्कृतीची दिशा दाखवीली आहे. विवेकानंदाच्या वेदांती समाजवादात हिंदूची अध्यात्मिकता, बौध्दांची दयाबुध्दी, ख्रिश्चनांची कृतीप्रविणता व सेवाभावा आणि इस्लामची बंधूकल्पना एकत्रीतपणे गोवल्या आहेत. गांधीवादाने हे सर्व सामावुन याही पुढे जावुन 'सर्वोदयाला' जन्म दिला. सर्वोदय हाच अस्सल लोकशाहीची नमुना आहे. विचाराचां इतिहास मांडतांना वेदांती समाजवाद आणि गांधीवाद यावर पुनर्विचार व पुनर्विश्लेषण होण्याची आवश्यकता आहे. आधुनिक भारताच्या इतिहासात पंडीत जवाहरलाल नेहरूंना समाजवादी म्हणुन ओळखले जाते; परंतु प्रत्यक्षात त्यांनी भारताला भांडवलशाहीकडे नेले. याची कारणमिमांसा करतांनाही विवकानंदाचा वेदांती समाजवाद व गांधीवाद याचा सहसंबंध शोधणे उपयोगाचे होईल.

प्रस्तावना :

लोकशाही राज्यव्यस्थेवर विश्वास असणा—या आणि व्यक्तीला क्षमतेनुसार काम आणि गरजेनुसार दाम देण्याची बांधीलकी जपणा—या राजकीय विचारप्रणालीस समाजवाद म्हणुन ओळखल्या जाते. भारतीय संविधानाने आपले ध्येय समाजवादी समाजरचनेचे ठेवले आहे; परंतु त्या दिशेने वाटचाल होत असतांना सध्यातरी दिसत नाही. आज लोकशाहीला धनिकशाहीचे रुप आले आहे. नागरिकांचा निष्क्रीय सहभाग हा सध्या चिंतेचा मुद्दा आहे. सर्वच क्षेत्राला भ्रष्टाचाराची किड लागलीच आहे. आजकाल शिक्षणसंस्था सुद्धा भ्रष्टाचारापासून दूर नाहीत. कारण शिक्षणाचा मुळ हेतूच विसरला गेला आहे. उदासिनता,निष्क्रीयता व परावलंबन या तीन पाय—यांवर भारतीय समाज घोटाळतांना दिसतो. या चिंताजनक परिस्थितीतुन बाहेर पडण्यासाठीमहात्मा गांधींचा रचनात्मक कार्यक्रम,मुल्यनिष्ठा व अहिंसा वृत्ती समाजात रुजवूनच लोकशाही व समाजवाद या पुरोगामी ध्येयांना सुप्रतिष्ठीत व चिरंजिव बनविण्याचा मार्ग सापडणार आहे. यासाठी सर्वसामान्य जनतेमध्ये आत्मविश्वास,सामर्थ्य,दृढनिश्चय व सार्वजनिक सेवावृत्ती इत्यादी गुणसंपदा रुजविण्याची नितांत आवश्यकता आहे.यासाठी स्वामी विवेकानंदाचे विचार व शिकवण आत्मसात करण्याची गरज आहे.

आधुनिक भारतातील ज्या जमातवादाने महात्मा गांधींचा बळी घेतला. त्या जमातवादी राजकारणाचा एक प्रमुख प्रवाह असलेल्या हिंदुत्ववाद्यांकडून स्वामी विवेकानंदांना हिंदुधर्मअहंभावाचे प्रतिक म्हणून वापरल्या गेले.वास्तविक पाहता स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांच्या आचार— विचार व शिकवणुकीत प्रचंड साम्य आहे. विवेकानंदानी जी शिकवण दिली त्याचे मुर्तीमंत उदाहरण म्हणजे महात्मा गांधी होत. विवेकानंदांनी जो व्यवहारीकवेदांत समजावून सांगितला त्यामध्ये लोकशाही समाजवादाचे स्पष्ट प्रतिबिंब पाहायला मिळते. महात्मा गांधींनी तर आपण स्वतः समाजवादी आहोत आणि समाजवाद प्रस्थापित करण्यासाठी सत्याग्रह या क्रांतीशास्त्राचा उपयोग करुन रशिया व फ्रान्स मधील क्रांत्यांपेक्षा अत्यंत शुध्दसाधनांनी घडवून आणीत असलेली लोकशाही अधिक शुध्द स्वरुपाची असेल असा अशावाद अनेक वेळा व्यक्त केला होता. प्रस्तुत शोधप्रबंधात समाजवादाच्या संदर्भात स्वामी विवेकानंदांचा व्यवहारीकवेदांत आणि गांधीवाद यांच्यातील सहसंबंध शोधण्याचा अल्पसा प्रयत्न आहे.

1) दोघेही समाजवादीचः—

इ.स.1930 भारतीय स्वातंत्र्य लढयात समाजवादी पक्ष उदयास आला असला तरी तत्पुर्वी 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धातच विवेकानंदाने स्वतःस समाजवादी म्हटले होते. 'मी समाजवादी आहे. कारण समाजवाद ही एक परिपुर्ण विशुध्द समाज व्यवस्था आहे. असे मी मानीत नसलो तरी उपासमार होण्यापेक्षा अर्धी भाकरी मिळणे अधिक चांगले असे मला वाटते.'[1] स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी हे दोघेही

प्राचीनप्रवण असले तरीही ते समाजवादी होते. महात्मा गांधी एके ठिकणी म्हणतात.'कारखाने राष्ट्राच्या मालकीची किंवा राष्ट्राच्या नियंत्रणाखाली असावेत असे म्हणण्या इतका मी समाजवादी आहे.' [2]महात्मा गांधींनी आपल्या आदर्श ग्रामराज्य (रामराज्य) च्या संकल्पनेत समाजवादाचा आशय ओतला होता.

2)स्वदेशभावनाव वर्ग भावना यांचा संगम :–

महात्मा गांधी व स्वामी विवेकानंदाच्या विचारांमध्ये स्वदेशभावना व वर्गभावना यांचा संगम झालेला होता. शोषकवर्गाच्या हातातील राजसत्त्येचे समर्थन करण्यासाठी उभे राहण्याचा उत्साह सर्व सामान्य शोषितवर्गाच्या श्रमजीवी जनेतेत मुळीच नव्हता. म्हणुनच भारत देश वारंवार परकीय सत्तांकडुन पराभूत होत आला आहे. असा विवेकानंदानी अनेक वेळा उल्लेख केला आहे. या संन्याशाच्या इतिहास जाणीवेवर वर्ग भावनेचा प्रभाव पडलेला स्पष्टपणे दिसतो.[3]तसेच महात्मा गांधीना गरीब व श्रीमंत,बुध्दीजीवी व श्रमजीवी यांच्यातील आर्थिक विषमता आश्चर्य कारक वाटत असे. ही विषमता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी आर्थिक स्वावलंबनाचा पुरस्कार केला. श्रम–प्रतिष्ठा हे जिवनमुल्य मानले. शहरातील बुध्दिजीवी मध्यम वर्ग अर्थिक पिळवणुकीत इंग्रज सरकारला सहाय्य करीत आहे. अशी महात्मा गांधीची या वर्गा विषयी तक्रार होती. भारताला स्वराज्य पाहिजे ते सर्वांच्या उन्नतीसाठी मुठभरांचा अहंकार पोसण्यासाठी नव्हे, असे ते म्हणत. 'तुमच्या मनात हिंदुस्थान म्हणजे मुठभर राजेलोक आहेत. माझ्या मताने हिंदुस्थान म्हणजे ते करोडो शेतकरी ज्याच्या आधाराने राजेलोक आणि आपण सगळे जगत आहो.'[4] म्हणुन दोन्ही विचारधारेत देशभक्ती आणि वर्गीय जाणीवांचा संगम पहावयास मिळतो.

3) अहिंसात्मक परिवर्तनावर विश्वास :–

विवेकानंद आणि गांधी विचारात हिंसात्मक परिवर्तन व जुलमी क्रांतीवर अजिबात विश्वास नाही. विवेकानंदाच्या मते 'आपल्या प्रिय व्यक्तीमधले असलेले दोष लक्षात आल्यानंतर ते दुरूस्त करण्याचा प्रयत्न करणे या पेक्षा मोठे प्रेम काय असु शकते.'[5]गांधीजीची तर अहिंसेवर परमश्रध्दा होती. भारतीय स्वातंत्र्य लढा आणि इतर स्थानिक लढे त्यांनी अहिंसात्मक मार्गाने यशस्वी केले.साध्य जेसे शुध्द तसे साधनेही शुध्दच हवीत असा त्यांचा आग्रह होता. एका अर्थाने दोघांनीही 'साधन शुचिता'अंगिकारली होती. असे म्हणता येईल.

4) शिव भावे जीव सेवा :–

मानव जातीची सेवा म्हणजेच परमेश्वराची आराधना असा धर्मविषयक विचारातील बदल विवेकानंदानी सुचविला. गरीबाची गरीबी दूर करण्यासाठी काही न करता जे फक्त धर्माचे ज्ञानच लोकांना देतात आणि धर्म हे निष्क्रीयतेचे साधन बनवितात ते धर्माचा नाश करतात. भौतिक कल्याण आधी साधले पाहिजे आणि मग धर्माचा विचार केला पाहिजे असे त्यांना वाटे.म्हणुनच त्यांनी आपल्या धर्मविषयक विचारांना व्यवहारिकवेदांत असे नांव दिलले आहे.'[6]लोकसेवा हा तर गांधींचा सहज स्वभाव होता. सार्वजनिक लोकसेवेला गांधीनी व्रताची प्रतिष्ठा दिली. भारतातील सुरूवातीच्या स्थानिक लढयात आणि नंतर मोठया सत्याग्रहातही त्यांनी लोक सेवा केली. शेवटी लोकसेवेसाठी नौआखलीत जावून राहिले. लोकसेवेचे सगळे प्रकार स्वतःमध्ये सामावुन घेवुन आणखी पुढे जाणारी गांधींची लोकसेवा होती. सर्व मणुष्यमात्रात परब्रम्हाचे अस्तित्व सांगणारे वेदांत तत्वज्ञान विश्वप्रेमाचा सिंध्दात आणि परमेश्वराची सेवा समजुन मानव जातीची सेवा वेंदातसमाज– वादाची आधारशिला होय. 'देशभक्ती म्हणजे सर्व लोकांचे कल्याण आणि समाजाचे कल्याण इंग्रजाच्या हातुन मी ते साधू शकलो,तर त्यांच्यापुढे मी मस्तक झुकवेन.' असे होते गांधींचे विचार.[7] म्हणुन विवेकानंदानी जी शिकवण दिली त्याचे मुर्तीमंत उदा.म्हणजे महात्मा गांधी.असे 'आधुनिक भारताचे शिल्पकार–स्वामी विवेकानंद'या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत व्ही.के.आर.व्ही.राव म्हणतात; 'दरिद्रीनारायण' हा शब्द सर्वप्रथम विवेकानंदानीच वापरला. आणि दरिद्रीनारायणाच्या सेवेला गांधीनी व्रताची प्रतिष्ठा देवुन अग्रस्थान दिले.

5) सर्व सत्तांचे आश्रयस्थान जनसामान्य वर्ग :–

जनसामान्यांच्या मानसीक क्षमता आणि चारि?याचा विकास घडविणारे शिक्षण दारिद्रय दूर करू शकेल अशी शिक्षण व्यवस्था हवी. कारण सर्व सत्तांचे आश्रयस्थान जनसामान्य वर्ग आहे. परंतु काहिंनी विशेष अधिकार घेवुन त्यांच्यावर अन्याय केला आहे. या संबंधात विवेकानंदाने लंडन मध्ये एक व्याख्यान दिले होते. त्यात त्यांनी विशेष अधिकाराची कल्पना मणुष्य जातीसाठी अपायकारक आहे. असे म्हटले होते.'ते नेहमीच जातीविशेष आधिकाराविषयी तिटकारा व्यक्त करत. जातीविशेष अधिकार नष्ट करणा–या पूर्वसुरींचा उलेख करून सध्या यंत्रनिर्मीमुळे विशेष अधिकाराची मागणी प्रंचड वाढत असून वेदांताच्या विरूध्द संदेश जात आहे.'[8] असा डोक्याचा ईशाराही त्यांनी दिला. महात्मा गांधींनी तर आपल्या अहिंसक क्रांतीच्या मार्गात ब्रिटीश सत्ताधारी व त्यांच्या आश्रयाने वाढलेले जमीनदार,कारखानदार इत्यादी धनिक वर्ग हे आड येत आहेत. हे सर्व वर्ग जनतेच्या रक्तशोषणावर जगत आहेत. असे जळजळीत उदगार 1930 साली काढले. यात आपली राजकीय क्रांती ही केवळ राजकीय ठरणार नसुन तीला सामाजिक व अर्थिक क्रांतीचे स्वरूप येणार आहे. याची स्पष्ट जाणीव असल्याचे आढळुन येते.[9]

6)शूद्रक्रांती व विश्वस्त संकल्पना :–

समकालीन पाश्चात्य समाजात विविध विचारसरणीचे वारे वाहत असतांना विवेकानंदांनी ब्राम्हण,क्षत्रिय,वैश्य, शूद्र या वर्ग

विभाजित समाजरचनेच्या विविध पैलुंचे विश्लेषण करून 'शूद्रक्रांतीचा' विचार मांडला त्यात आता शूद्रांचे अदिपत्य अटळ आहे. त्याला आता कोणी रोखु शकणार नाही;असे म्हटले.'[10] विवेकानंदाचा शूद्रक्रांतीचा विचार स्वतंत्र विश्लेषणाचा विषय आहे. शूद्र वर्गात एक दोष आहे. तो म्हणजे – स्ववर्गद्रोह. हा स्ववर्गद्रोहाचा दोष नष्ट झाल्याशिवाय समाज क्रांती होणे शक्य नाही. त्यासाठी गरजा वाढवत नेणारी विकारीमनोवृती व ईंद्रीयांचे चोचले पुरविणे थांबवले पाहिजे. अशा आशयाचे विचार विवेकानंदांनी अनेक वेळा मांडले तर महात्मा गांधींच्या 'विश्वस्त' संकल्पनेत वरीष्ठ वर्गाचे हृदयपरिवर्तन करून वर्गकलहाचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न दिसतो.[11] संपत्तीचे राष्ट्रीयकरण हे समाजवाद्यांचा विचार आहे, तर सर्व संपत्ती ही समाजाच्या मालकीची आहे. अशा प्रकारच्या राजकीय व आर्थिकसत्तेचे विकेंद्रीकरण करणा–या विश्वस्तवृतीच्या विचाराची गांधीनी मांडणी केली.

१) रॉय किणीकर (संपा.),गांधी नावाचे महात्मा, प्रा.हेमंतकुमार गंगोपाध्याय,लेख-विवेकानंद आणि आदर्श समाजजीवन ,डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे,२०१२.पृ.३८.
२) श्री भाऊ धार्माधिकारी (अनु.),महात्मा गांधी यांचे संकलीत वाड.मय-२५,मराठी भाषांतर समिती,मुंबई, १९७६. पृ.२६४.
३) रॉय किणीकर (संपा.),पूर्वोक्त,पृ.४५
४) गांधीजी,हिंद-स्वराज्य, परंधाम प्रकाशन,पवनार,२००६.पृ.३१.
५) व्ही.के.आर.व्ही.राव.,आधुनिक भारताचे शिल्पकार -स्वामी विवेकानंद, प्रकाशन विभाग,माहिती आणि नभोवाणी मंत्रालय भारत सरकार,नवी दिल्ली,१९८५.पृ.११७
६) उपरोक्त,पृ.१३०
७) Krishna Kripalani,Gandhi a life,orient Longmans limited,new Delhi,1968.P.85
८) व्ही.के.आर.व्ही.राव,पूर्वोक्त,पृ.१२०.
९) आचार्य शं.द.जावडेकर,जीवन रहस्य (महात्मा गांधी यांचे विस्तृत चरित्र),देशमुख आणि कंपनी,पुणे १९४९.पृ.४१९.
१०) रॉय किणीकर (संपा),पूर्वोक्त,पृ.४२.
११) नलिनी पंडीत,गांधी,गंथाली प्रकाशन,मुंबई,१९८३.पृ.२३७